

Κυριακούλα Παπαδημητρίου
Καθηγήτρια Καινῆς Διαθήκης
Τμήμα Κοινωνικῆς Θεολογίας καὶ Χριστιανικοῦ Πολιτισμοῦ Α.Π.Θ.

«Προσευχητικὰ πρότυπα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης στὴν Καινὴ Διαθήκη»

Σχέση Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης

Ἀπὸ τὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ κανόνα τῆς Καινῆς Διαθήκης, ὅπου καταλογογραφεῖται ἡ γενεαλογία, ἡ *Βίβλος γενέσεως Ἰησοῦ Χριστοῦ, υἱοῦ Δαυῖδ, υἱοῦ Ἀβραάμ*, στὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιο (Ματθ. 1, 1-17), μέχρι τὸ τελευταῖο κεφάλαιο τῆς Ἀποκαλύψεως, μὲ τὴν ἐπάνοδο τοῦ Ἰησοῦ, ποὺ εἶναι *ἡ ρίζα καὶ τὸ γένος Δαυῖδ, ὁ ἀστὴρ ὁ λαμπρὸς ὁ πρωῖνός* (Ἀπ. 22,16), γίνεται σαφές ὅτι ἡ Καινὴ Διαθήκη ἔχει συμπεριλάβει καὶ ἔχει ἐνσωματώσει μέσα στὸν λόγο της τὴν Παλαιὰ Διαθήκη, μὲ τὴν ὁποία ὄχι μόνο διαλέγεται, ἀλλὰ τὴν ὁποία συμπληρώνει καὶ ἐπανερμηνεύει. Στὴν κάθε σελίδα της διαβάζει, στὴν ἑλληνικὴ μετάφραση πλέον –βασικά των Εβδομήκοντα– τὴν ἱστορία τῆς θείας οικονομίας, ποὺ ἐμπλέκεται στὴν ἀνθρώπινη ἱστορία καὶ ποὺ ἐκτυλίσσεται ἀπὸ τὴ Γένεση τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου μέχρι τὰ ἔσχατα. Μὲ τὸ φῶς τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ φωτίζει καὶ φανερώνει τὰ αἰνιγματικά καὶ τὰ σκιώδη χωρία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἀναγνωρίζει τύπους καὶ συλλαμβάνει σύμβολα. Πολὺ εὐστοχα καὶ φωτισμένα παρατηρεῖ ὁ ἱ. Χρυσόστομος:

«Προέλαβε τὴν Καινὴν ἢ Παλαιὰ καὶ ἡρμήνευσε τὴν Παλαιὰν ἢ Καινὴν. Ἀδελφαί, τὸν ἕνα Δεσπότην δορυφοροῦσι. Κύριος παρὰ προφήταις καταγγέλλεται· Χριστὸς ἐν Καινῇ κηρύσσεται· οὐ καινὰ τὰ καινὰ· προέλαβε γὰρ τὰ παλαιὰ· οὐκ ἐσβέσθη τὰ παλαιὰ· ἡρμηνεύθη γὰρ ἐν τῇ Καινῇ.»¹

Ἡ σχέση αὐτὴ καὶ ἡ συγγένεια καταφαίνεται καὶ στὸ θέμα τῆς προσευχῆς, ἢ ὁποία συνιστᾶται ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς τῆς Καινῆς Διαθήκης μὲ σαφῆ ἀναφορὰ στὸν προσευχητικὸ τύπο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ μὲ ὑπόδειξη, μάλιστα, ὀρισμένων παλαιοδιαθητικῶν προσευχῶν ὡς προτύπων. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι, σύμφωνα μὲ τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιο, ὁ Κύριος συμπεριλαμβάνει τὴν προσευχὴ στὴν ὁμάδα τῶν διατάξεων ἐκείνων ποὺ τὶς θεωρεῖ δεδομένες ὡς πράξεις εὐσεβείας, δὲν τὶς

¹ Ἰωάννου Χρυσοστόμου (Sp), *Ὁμιλία εἰς τὸ «Ἐξῆλθε δόγμα παρὰ Καίσαρος Ἀγούστου»*, PG 50, 796.

θεσπίζει αλλά τις συνεχίζει από την Παλαιά Διαθήκη, διευκρινίζοντας τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να τελούνται. Πρόκειται για την έλεημοσύνη, την προσευχή, και τη νηστεία, για τις οποίες στην Ἐπί τοῦ Ὁρους Ὁμιλία του δὲν ἐντέλλεται: ἐλεεῖτε, προσεύχεσθε, νηστεύετε, ἀλλὰ μόνον λέει: Ὅταν οὖν ποιῆς ἐλεημοσύνην, Ὅταν προσεύχησθε, Ὅταν νηστεύητε (Ματθ. 6, 2. 5. 16), προϋποθέτοντας τὴν τήρησή τους.

Ὅπως ἔχουν διαπιστώσει οἱ εἰδικοί ἐρευνητές, οἱ τρεῖς αὐτὲς πράξεις παρατηροῦνται σὲ ὅλες τὶς θρησκευεῖες, πηγάζουν ἀπὸ τὸ ἔμφυτο θρησκευτικὸ αἶσθημα τοῦ ἀνθρώπου, συνιστοῦν τὶς βασικὲς πράξεις τῆς ἀνθρώπινης εὐσέβειας πρὸς τὸ θεῖο,² καὶ διαφοροποιοῦνται μόνο ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο καὶ τὸν τρόπο. Πέρα ἀπὸ τὸν πιστὸ λαὸ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ ἔξω ἀπὸ τὶς ἐκκλησίες τῆς Καινῆς Διαθήκης, οἱ ἄνθρωποι προσεύχονταν στοὺς δικούς τους θεούς, τοὺς θεοὺς τῆς ἐποχῆς τους. Γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὴ διακριτὴ φύση τῶν προσευχῶν τῆς Καινῆς Διαθήκης, καθὼς καὶ τὴν ιδιαίτερη σχέση τους μετὰ τὶς προσευχὲς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἐνδείκνυται συνεπῶς νὰ εξετάσουμε τὶς τυπικὲς ἀλλὰ καὶ τὶς θεολογικὲς διαφορὲς μετὰ τῶν προσευχῶν καὶ νὰ δείξουμε τοὺς καθοριστικοὺς παράγοντες τῶν διαφοροποιήσεών τους. Πρὸς τοῦτο θὰ μᾶς βοηθήσει ἡ μελέτη τῆς μορφῆς τῶν προσευχῶν, ἡ ὁποία ἀναφέρεται στὸ θεματικὸ περιεχόμενό τους, τὸ γλωσσικὸ τους ὕφος καὶ τὴ συνθετικὴ δομὴ τους.³

Μορφολογία τῶν προσευχῶν

Ἡ προσευχὴ ἀποτελεῖ ἕναν τρόπο ἐπικοινωνίας τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τὸ θεῖο καὶ ὡς ἐπικοινωνιακὸ φαινόμενο καθορίζεται ἀπὸ τοὺς παράγοντες *πομπός*, πὺ εἶναι ὁ ἄνθρωπος, *δέκτης*, πὺ εἶναι ὁ θεός, καὶ *μήνυμα*, πὺ εἶναι τὸ νόημα τοῦ περιεχομένου της. Διακρίνεται ὡς ἕνα ξεχωριστὸ γραμματολογικὸ εἶδος κειμένου (γραπτοῦ ἀλλὰ καὶ προφορικοῦ), μετὰ κλειστὸ ἐπίπεδο ὕφους, δηλαδὴ μετὰ γλῶσσα αὐστηρὰ προσδιορισμένη καὶ μετὰ ἐλάχιστα περιθώρια διαφοροποιήσεων στὶς διάφορες προσευχητικὲς ἐκφράσεις. Ἀνάλογα μετὰ τὸν σκοπὸ κάθε προσευχῆς, ὁ συντάκτης ἢ οἱ συντάκτες της ἐπιλέγουν συγκεκριμένα γλωσσικὰ καὶ ρητορικὰ στοιχεῖα, πὺ

² Βλ. Friedrich Heiler, *Prayer: A Study in the History and Psychology of Religion*, transl. and ed. S. McComb, New York, 1958, 1.

³ Σύμφωνα μετὰ τὸν Μ. Μ. Bakhtin, *Speech genres and other late essays*, μετφρ. Vern MacGee, Austin: University of Texas Press. 1986, σελ. 60, κάθε κείμενο χαρακτηρίζεται ἀπὸ συγκεκριμένο θεματικὸ περιεχόμενο, ὕφος καὶ συνθετικὴ δομὴ.

ένισχύουν τὴν πειθῶ τοῦ αἰτοῦντος καὶ ὑποστηρίζουν ἐπιχειρηματολογικὰ τὰ αἰτήματα.⁴

Ἡ παραδοσιακὴ δομὴ τῶν ἀρχαίων προσευχῶν, σύμφωνα μὲ εἰδικὲς μελέτες,⁵ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν ἐπίκληση (*invocatio*), τὸ ἀφηγηματικὸ μέρος (*pars epica*) ἢ τὸ ἐπιχείρημα καὶ τὸ αἶτημα (*prex*). Ἡ ἐπίκληση εἶναι εἴτε μία κλητικὴ πτώση ἢ ἓνας κλητικὸς τύπος, π.χ. ὀνομαστικὴ ἀντὶ κλητικῆς, εἴτε ἓνας ρηματικὸς τύπος κλητικοῦ ρήματος, π.χ. τοῦ ἐπικαλοῦμαι. Συχνὰ ἡ ἐπίκληση ἐπεκτείνεται μὲ ἓναν ἔπαινο/ῦμνο πρὸς τὴ θεότητα, πρὸς τὴν ὁποία ἀπευθύνεται. Τὸ ἀφηγηματικὸ μέρος περιλαμβάνει μία ἀφήγηση δράσεων τῆς θεότητας (*δυνάμεις*), ἢ ὁποία ἀκολουθεῖ ὡς συνέχεια τὸν προηγούμενο ἔπαινό της. Τὸ αἶτημα περιέχει ἀκριβῶς τὰ αἰτήματα τοῦ προσευχομένου. Ἐπιλογικὰ, κατὰ περίπτωσιν, ἀκολουθεῖ, σὲ σχῆμα κύκλου, ἓνας ἀκόμη ἔπαινος πρὸς τὴ θεότητα καὶ μία ἀποχαιρετιστήρια ἀποστροφή πρὸς αὐτήν.

Ὁ μορφολογικὸς αὐτὸς τύπος τῆς προσευχῆς ἀναγνωρίζεται στὶς προσευχὲς ὅλης τῆς ἀρχαιότητος, ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα μέχρι τὰ ἐλληνορωμαϊκὰ χρόνια, ἀλλὰ ἀπαντᾷ ἀκόμη καὶ στοὺς ἀνατολικοὺς λαοὺς, ὅπως καὶ στοὺς Ἰουδαίους, τηρουμένων βέβαια τῶν διαφοροποιήσεων, ποὺ ἐπιβάλλουν οἱ μεταβαλλόμενες περιστάσεις, θρησκευτικὲς, κοινωνικὲς, πολιτικὲς. Δὲν εἶναι δύσκολο νὰ καταλάβουμε τὸν λόγο τῆς σχετικῆς ὁμοιομορφίας, ἐφόσον ἡ φύσις τῆς προσευχῆς ἀπαιτεῖ τὴν παρουσία τῶν συγκεκριμένων χαρακτηριστικῶν της: ἓναν θεὸ ποὺ δύναται, ἓναν ἰκέτη ποὺ προσέρχεται, καὶ ἓνα αἶτημα ποὺ καθυποβάλλει τὴν προσευχὴ τοῦ ἰκέτη στὸν θεό. Ποιῆς εἶναι, ὅμως, εἰδικότερα οἱ διαφορετικὲς ποικιλίες, τὰ ἰδιώματα, τῶν βιβλικῶν προσευχῶν;

Στὸ κύριον μέρος τῆς εἰσήγησις θὰ ἐπισημάνουμε τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῶν προσευχῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ θὰ ἐξετάσουμε τὶς σχέσεις τους μὲ τὶς προσευχὲς τῆς Καινῆς Διαθήκης, τόσο κατὰ τὴν ἐξωτερικὴ μορφή ὅσο καὶ κατὰ τὴν

⁴ Σχετικὰ μὲ τὰ εἶδη κειμένου βλ. Βασιλικὴ Μητροπολίτου, «Λόγος, Κείμενο, Κειμενικὸ εἶδος καὶ Ἐπίπεδο ὕφους», online: http://www.komvos.edu.gr/glwssa/logos_keimeno/thema.htm

⁵ Βλ. Henk S. Versnel, «Religious Mentality in Ancient Prayer,» στὸ H. S. Versnel (ed.), *Faith, Hope and Worship: Aspects of Religious Mentality in the Ancient World*, Studies in Greek and Roman Religion 2, Leiden: Brill, 1981, 1–64. Ἐπίσης, βλ. Fr. Graf, «Ἑλληνικὴ Θρησκεία», στὸ G. N. Heinz (εκδ.), *Εἰσαγωγή στὴν Ἀρχαιογνωσία, τόμ. Α, Ἀρχαία Ἑλλάδα*, ἐπιμ. Ἰ.Δανιήλ – Ἄντ. Ρεγκάκος, Ἀθήνα, 2005, 467.

έσωτερική ποιότητα, ὥστε νὰ διασαφηνισθοῦν τὰ ἐνδεχόμενα προσευχητικὰ πρότυπα. Σημειωτέον ὅτι ἡ ἐρμηνευτική προσέγγιση στὰ κείμενα τῆς Παλαιᾶς, ἀλλὰ καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης γίνεται μὲ τὴ μέθοδο τῆς θεματικῆς ἀνάλυσης, ἡ ὁποία εἶναι κατάλληλη γιὰ τὴν πρόσβαση σὲ γενικὰ καὶ θεμελιακὰ ζητούμενα, ἐνῶ εἰδικότερα ἐπιτρέπει νὰ μελετήσουμε τὶς εὐρύτερες θεολογικὲς ιδέες καὶ σχέσεις τῶν κειμένων.

Χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῶν προσευχῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης

Μέσα στὴν Παλαιὰ Διαθήκη, πρὸς τὸν Θεὸ τοῦ Ἰσραὴλ, ἀπαντᾷ μία πληθώρα προσευχῶν, κάθε εἶδους, ἀτομικὲς, ἰδιωτικὲς, λατρευτικὲς καὶ λειτουργικὲς, ποὺ καλύπτουν χρονολογικὰ ὅλες τὶς ἀφηγήσεις της, ἀπὸ τὸ πρῶτο ἕως τὸ τελευταῖο βιβλίο της, ἀπὸ τὴ Γένεση ἕως τὸν Δανιὴλ, ἐνῶ ὑπάρχει καὶ ἓνα ὀλόκληρο βιβλίο, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἐξ ὀλοκλήρου ἀπὸ προσευχῆς, κατὰ βάση λειτουργικὲς, τὸ βιβλίο τῶν Ψαλμῶν. Μελετώντας τὰ εἰδικὰ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα αὐτῶν τῶν προσευχῶν, οἱ ἐρευνητὲς⁶ ἐπισημαίνουν τὰ ἐξῆς:

α) Οἱ προσευχῆς ἀπευθύνονται πρὸς ἓναν καὶ μόνον Θεὸ, ὁ ὁποῖος φέρει τὸ ὄνομα Γιαχβὲ, Κύριος (κατὰ τὴ Μετάφραση τῶν Ἑβδομήκοντα). Εἶναι αἰώνιος καὶ παντοδύναμος, ἀγαθός, δίκαιος καὶ πανταχοῦ παρών, δημιούργησε καὶ κυβερνᾷ τὸν κόσμος, καὶ διευθύνει τὴν ἱστορία. Αὐτὲς οἱ ιδιότητες τοῦ Θεοῦ μνημονεύονται ὡς ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τῶν αἰτημάτων τῶν προσευχῶν.

β) Οἱ Ἰσραηλιῖτες προσεύχονται μὲ τὴ συνείδηση ὅτι ἀποτελοῦν τὸν λαὸ ποὺ διάλεξε ὁ Θεὸς ὡς λαὸ του καὶ συνῆψε μαζί του συμφωνία, διαθήκη. Μὲ αὐτὴν ἐγκαθιδρύεται μία προσωπικὴ σχέση μεταξύ τους, ἡ ὁποία ἐπιβεβαιώνεται μὲ θαυμαστὲς παρεμβάσεις τοῦ Θεοῦ στὴ διαχρονικὴ ἱστορία τοῦ λαοῦ.

γ) Ἡ προσευχὴ τῶν Ἰουδαίων εἶναι κοινοτική, ἀναπέμπεται δηλαδὴ ὡς ἐκ μέρους μιᾶς κοινότητας, τῆς κοινότητας τοῦ ἐκλεκτοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ. Ἀκόμη κι ὅταν ὁ Ἰουδαῖος προσεύχεται ἀτομικά, ἀπευθύνει δηλαδὴ προσωπικὰ αἰτήματα, προσεύχεται ὡς μέλος τοῦ λαοῦ στὸν ὁποῖο ἀνήκει, μνημονεύει τὴν ἱστορία τοῦ λαοῦ του καὶ τὶς παρεμβάσεις τοῦ Θεοῦ σὲ αὐτὴν, καὶ προσεύχεται γιὰ τὸν λαὸ του.

⁶ Βλ. Δημητρίου Κοραβού, «Ἡ Κυριακὴ προσευχή. Φιλολογικὴ, Ἱστορικο-θεολογικὴ καὶ Ἑρμηνευτικὴ μελέτη», ΔΔ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ε.Κ.Π.Α., Ἀθῆναι 1979, 47-98. David Clark, *On Earth as in Heaven. The Lord's Prayer from Jewish Prayer to Christian Ritual*, Fortress Press, Minneapolis, 2017, 25-42.

δ) Ο λατρευτικός χαρακτήρας τῆς προσευχῆς, ὁ ὁποῖος ὑπάρχει στὴ φύση τῆς προσευχητικῆς πράξης, εἶναι ιδιαίτερα ἔντονος καὶ θεσμικός στὶς προσευχὲς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Παρότι ὁ πιστὸς Ἰουδαῖος μπορεῖ νὰ προσεύχεται σὲ κάθε περίσταση καὶ σὲ κάθε τόπο, οἱ προσευχὲς συνοδεύουν συνήθως ἑορτές, συνδέονται μὲ λατρευτικούς τόπους καὶ μὲ τὸν ναὸ ἢ τὴ συναγωγή, ἔχουν τακτὲς ὥρες ἀναπομπῆς (πρωί, ἑσπέρας).

ε) Ἀξιοσημείωτο, τέλος, γνώρισμα τῶν προσευχῶν τῶν πιστῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἀποτελεῖ ὁ διαλογικὸς χαρακτήρας τους, καθὼς καὶ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Θεὸς παρουσιάζεται νὰ ἀπευθύνεται πρὸς τοὺς ἀνθρώπους μὲ ἀποκαλύψεις καὶ δεσμεύεται μὲ ὑποσχέσεις.

Παραθέτω ὡς παράδειγμα τὴν ἱκεσία τοῦ Μωυσῆ ὑπὲρ τοῦ Ἰσραήλ, ὅταν λάτρευσαν τὸ χρυσὸ μοσχάρι:

Ἐξ. 32 ¹¹ *Ἴνα τί, κύριε, θυμοῖ ὀργῆ εἰς τὸν λαόν σου, οὗς ἐξήγαγες ἐκ γῆς Αἰγύπτου ἐν ἰσχύι μεγάλη καὶ ἐν τῷ βραχίονί σου τῷ ὑψηλῷ;* ¹² *μήποτε εἶπωσιν οἱ Αἰγύπτιοι λέγοντες Μετὰ πονηρίας ἐξήγαγεν αὐτοὺς ἀποκτεῖναι ἐν τοῖς ὄρεσιν καὶ ἐξαναλῶσαι αὐτοὺς ἀπὸ τῆς γῆς. παῦσαι τῆς ὀργῆς τοῦ θυμοῦ σου καὶ ἴλεως γενοῦ ἐπὶ τῇ κακίᾳ τοῦ λαοῦ σου* ¹³ *μνησθεὶς Ἀβραὰμ καὶ Ἰσαὰκ καὶ Ἰακώβ τῶν σῶν οἰκετῶν, οἷς ὤμοσας κατὰ σεαυτοῦ καὶ ἐλάλησας πρὸς αὐτοὺς λέγων Πολυπληθυνῶ τὸ σπέρμα ὑμῶν ὡσεὶ τὰ ἄστρα τοῦ οὐρανοῦ τῷ πλήθει, καὶ πᾶσαν τὴν γῆν ταύτην, ἣν εἶπας δοῦναι τῷ σπέρματι αὐτῶν, καὶ καθέξουσιν αὐτὴν εἰς τὸν αἰῶνα.*

Παρόμοια χαρακτηριστικὰ παρουσιάζει ἡ προσευχὴ τοῦ προφήτη Ἡλία στὸ ὄρος Καρμήλιο, πού κατήσχυνε τοὺς ἱερεῖς τοῦ Βάαλ καὶ τοῦ ἄλσους καὶ ἔπαυσε τὴν ἀνομβρία:

Γ' Βασ. 18 ³⁶ *καὶ ἀνεβόησεν Ἡλιοῦ εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ εἶπε· Κύριε ὁ Θεὸς Ἀβραὰμ καὶ Ἰσαὰκ καὶ Ἰσραήλ, ἐπάκουσόν μου, Κύριε, ἐπάκουσόν μου σήμερον ἐν πυρί, καὶ γνώτωσαν πᾶς ὁ λαὸς οὗτος ὅτι σὺ εἶ Κύριος ὁ Θεὸς Ἰσραήλ καὶ ἐγὼ δοῦλός σου καὶ διὰ σὲ πεποίηκα τὰ ἔργα ταῦτα.* ³⁷ *ἐπάκουσόν μου, Κύριε, ἐπάκουσόν μου ἐν πυρί, καὶ γνώτω ὁ λαὸς οὗτος, ὅτι σὺ εἶ Κύριος ὁ Θεὸς καὶ σὺ ἔστρεψας τὴν καρδίαν τοῦ λαοῦ τούτου ὀπίσω.*

Γιὰ τοὺς γινώστες τῶν θρησκευτῶν τῆς ἀρχαιότητος, εἶναι σαφὲς ὅτι σημειώνεται τεράστια ποιοτικὴ διαφορὰ μεταξὺ τῶν προσευχῶν τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Καὶ ἐνῶ μορφολογικὰ ἔχουμε ἴδιες βασικὲς δομὲς, κατὰ τὸ

περιεχόμενο και τη θεολογία βρισκόμαστε σὲ ἐντελῶς διαφορετικὸ ἐπίπεδο. Ἐνδεικτικὰ καὶ μόνο, γιὰ νὰ δώσουμε μία ἀδρῆ εἰκόνα τῆς κατάστασης, σημειώνουμε ὅτι στὸν ἑλληνορρωμαϊκὸ κόσμο ἴσχυαν τὰ ἑξῆς:⁷

α) Καθοριστικὰ γιὰ τὴν ὀρθότητα καὶ ἀποτελεσματικότητα μίας προσευχῆς ἦταν ἡ πιστὴ ἀπαγγελία ἐνὸς κειμένου καὶ ἡ χρῆση τῆς ἀκριβοῦς καὶ παραδοσιακῆς γλώσσας. Ἐπίσης, τὸ σημαντικό ἦταν ἡ πράξις, ἡ τελετουργία, παρά ἡ πίστη καὶ ἡ ἐπικοινωνία.

β) Οἱ ἐθνικοὶ χρησιμοποιοῦσαν διαφορετικὸ λεξιλόγιο προσευχῆς: ὀνόμαζαν τὴν προσευχὴ εὐχή (μὲ τὴ σημασία τῆς ἀνθρώπινης προσφορᾶς, τοῦ τάματος)⁸ καὶ ἀντὶ γιὰ εὐχαριστίες πρὸς τὸν θεὸ προτιμοῦσαν τοὺς ἐπαίνους.

γ) Οἱ προσευχῆς τῶν ἐθνικῶν δὲν προϋπόθεταν προσωπικὴ σχέση μετὰ τὸν θεὸ πρὸς τὸν ὁποῖο προσεύχονταν οὔτε ἀπαιτοῦσαν συγκεκριμένη ἠθικὴ συμμόρφωση τῆς ζωῆς τους. Ἐπίσης, δὲν ἐπέβαλλαν ἓνα κοινὸ πιστεύω οὔτε μία κοινὴ συμπεριφορὰ, ποὺ θα συνέδεε ὅλους τοὺς προσευχομένους μετὰ ἓνα κοινὸ ἦθος.

Τυπικὸ παράδειγμα ἀρχαιοελληνικῆς προσευχῆς ἀποτελεῖ ἡ προσευχὴ τοῦ ἱερέα τοῦ Ἀπόλλωνα Χρῦση πρὸς τὸν θεὸ νὰ τιμωρήσει τοὺς Ἑλληνας (Δαναοὺς) γιὰ τὴν ἀρπαγὴ τῆς κόρης του Χρυσηίδας:

Ἰλιάδα, 1.37-42⁹ Ἄκουσέ με, ἀργυρότοξε, τῆς Χρῦσης καὶ τῆς θείας

⁷ Βλ. W. Burkert, *Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Θρησκεία. Ἀρχαϊκὴ καὶ Κλασικὴ ἐποχὴ*, μτφρ. Ν. Π. Μπεζεντάκος – Ἀφρ. Αβαγιανού. Φιλ. ἐπιμ. Ν. Π. Μπεζεντάκος, Ἀθήνα, ἐκδ. Καρδαμίτσα, 1993, 73. J.Scheid, *An Introduction to Roman Religion*, Edinburgh 2003, 97-98. Graf, «Ἑλληνικὴ Θρησκεία», 462. Βλ. ἐπίσης, H. W. Pleket, «Religious history as the history of mentality: the 'believer' as servant of the deity in the Greek world», στὸ Versnel, *Faith, Hope and Worship*, 152-192.

⁸ Τὴ διαφορὰ μεταξὺ τῆς ἀρχαίας εὐχῆς καὶ τῆς προσευχῆς ἐξηγεῖ μετὰ σαφήνεια ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης: «Τίς δὲ τῶν ὀνομάτων τούτων κατὰ τὸ σημασιόμενόν ἐστι διαφορὰ; Ὅτι εὐχὴ μὲν ἐστὶν ἐπαγγελία τινὸς τῶν κατ' εὐσέβειαν ἀφιερουμένων· προσευχὴ δὲ αἴτησις ἀγαθῶν μετὰ ἱκετηρίας προσαγομένη Θεῷ». Καὶ συνεχίζει: «Ἐπειδὴ, λοιπόν, χρειαζόμεστε παρηρησία, ὅταν προσερχόμεστε στὸν Θεὸ καὶ κάνουμε τίς ἱκεσίες μας, εἶναι ἀνάγκη νὰ προηγοῦνται τὰ σχετικὰ μετὰ τὴν εὐχὴ, ὥστε, ἀφοῦ ἐκτελέσουμε ὅ,τι ἔχει σχέση μετὰ μᾶς, νὰ ἔχουμε θάρρος νὰ ἀξιώσουμε ὅ,τι θὰ δοθεῖ ὡς ἀπάντηση ἀπὸ τὸν Θεὸ». Καὶ καταλήγει: «ὅτι εὐχὴ μὲν ἐστὶ, εὐχαριστήριος δωροφορίας ἐπαγγελία· ἡ δὲ προσευχὴ, τὴν μετὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τῆς ἐπαγγελίας τῷ Θεῷ γινομένην πρόσδοδον διευρυννεύει» (*Εἰς τὴν Κυριακὴν προσευχὴν*, PG 44, 1136CD-1140A).

⁹ Τὸ ἀρχαῖο κείμενο: *κλῦθί μεν ἀργυρότοξ', ὅς Χρῦσην ἀμφιβέβηκας
Κίλλαν τε ζαθέην Τενέδοιό τε Ἴφι ἀνάσσεις,
Σμινθεῦ, εἴ ποτέ τοι χαρίεντ' ἐπὶ νηὸν ἔρπσα,
ἢ εἰ δὴ ποτέ τοι κατὰ πίονα μηρί' ἔκηα*

*Κίλλας προστάτη, κύριε στήν Τένεδο, Σμινθέα,
 εάν σου ἔκτισα ναὸν νὰ χαίρεται ἡ καρδιά σου,
 εάν ποτέ σου ἔκαψα μεριά καλοθρεμμένα
 ταύρων κι ἐρίφων, τοῦτον μου τὸν πόθον τελείωσέ μου·
 τὰ βέλη σου στοὺς Δαναοὺς τὰ δάκρυά μου ἄς πλερώσουν (μετφρ. Ιακ. Πολυλά).*

Συγγένεια των παλαιοδιαθηκικῶν προσευχῶν με τὶς καινοδιαθηκικῆς

Ἀλλὰ οἱ προσευχῆς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἔχουν προφανῆ ποιοτικὴ συγγένεια μετὰ τὶς προσευχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης, παρόλο ποὺ οἱ διαφορὲς τοὺς εἶναι καταλυτικῆς γιὰ τὸν χαρακτήρα τῆς κάθε περίπτωσης. Κατ' ἀρχὰς, μέσα στὰ βιβλία τῆς Καινῆς Διαθήκης βλέπουμε ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς προσεύχεται μέσα στὰ πλαίσια τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ τῆς ἐποχῆς του. Ἡ Κυριακὴ προσευχή, τὴν ὁποία συνέστησε ὡς πρότυπο στοὺς μαθητὲς του, ὅπως ἔχει καταδειχθεῖ μετὰ πολλὰς μελέτες,¹⁰ παραπέμπει ἄμεσα στὸν τύπο καὶ στὸ περιεχόμενο τῶν προσευχῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Οἱ προσευχῆς τῆς πρώτης ἐκκλησίας, ὅπως τὶς διαβάζουμε στὶς ἐπιστολὲς τοῦ ἀποστόλου Παύλου καὶ τῶν ἄλλων ἀποστόλων, ἀλλὰ καὶ ὅπως τὶς καταγράφει ὁ εὐαγγελιστὴς Λουκᾶς στὸ βιβλίο τῶν Πράξεων, εἶναι διαποτισμένες ἀπὸ τὴν παλαιοδιαθηκικὴ προσευχητικὴ παράδοση.

Συγκεκριμένα, οἱ προσευχόμενοι τῆς Καινῆς Διαθήκης ἀκολουθοῦν τὰ ἐξῆς ἰουδαϊκὰ ἔθνη προσευχῆς:

- α) Προσευχή πρὶν τὸ γεῦμα (Μάρκ. 6:41· 8:6· 14:22–23 καὶ παράλληλα· Ρωμ. 14:6· Α΄ Τιμ. 4:3.4).
- β) Τήρηση τῆς συλλογικῆς προσευχῆς (Ματθ. 6:9· 18:19–20· Λουκ. 1:10· 11:2· Πράξ. 1:14· 2:46· 4:24· Ρωμ. 15:6).

*ταύρων ἢ δ' αἰγῶν, τόδε μοι κρήνον ἐέλωρ·
 τείσειαν Δαναοὶ ἐμὰ δάκρυα σοῖσι βέλεσσιν.*

¹⁰ Βλ. Δημητρίου Κοραβού, «Ἡ Κυριακὴ προσευχή. Φιλολογικὴ, Ἱστορικο-θεολογικὴ καὶ Ἑρμηνευτικὴ μελέτη», ΔΔ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ε.Κ.Π.Α., Ἀθῆναι 1979. David Clark, *On Earth as in Heaven. The Lord's Prayer from Jewish Prayer to Christian Ritual*, Fortress Press, Minneapolis, 2017. Vernon K. Robbins, "Divine Dialogue and the Lord's Prayer: Socio-rhetorical Interpretation of Sacred Texts", *Dialogue: A Journal of Mormon Thought*, 117-146.

γ) Σύνδεση τῆς προσευχῆς με τὸν ναό (Ματθ. 21:12–22· Μάρκ. 11:12–25· Λουκ. 1:10· 2:36–38· 18:9–14· 19:46· 24:5). Ὁ ναὸς καλεῖται *οἶκος προσευχῆς* καὶ ἔχει κεντρικὸ ρόλο στὴ χριστολογία τῆς Καινῆς Διαθήκης.

δ) Ἀνάδειξη μορφῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ὡς προσευχητικὰ πρότυπα, ὅπως ὁ Μωυσῆς, ὁ Ἡλίας καὶ ἄλλοι προφητικοὶ τύποι.

ε) Μεγάλη χρήση ψαλμικῶν χωρίων κατὰ τοὺς Ἑβδομήκοντα, τὰ ὁποῖα μάλιστα προσπορίζουν καὶ ὑποστηρίζουν τὸ θεολογικὸ περιεχόμενον τῶν προσευχῶν τῆς Καινῆς Διαθήκης (Ματθ. 11:25–27· 26:36–46· 27:46· Μάρκ. 14:32–42· Λουκ. 1:46–55, 67–79· 2:29–32· 10:21–22· 18:9–14· 23:46).

στ) Ἀπὸ τίς ἀφηγήσεις τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης περισσότερο χρησιμοποιοῦνται στὴν Καινὴ Διαθήκη ἡ δημιουργία τοῦ κόσμου (Γεν. 1:1–2:3), ποὺ προβάλλει τὸν Θεὸ ὡς παντοδύναμο δημιουργό, καὶ ἡ προφητεία τῆς καινούργιας διαθήκης, ποὺ ἀναφέρεται στὸν Ἱερεμία (Ιερ. 38 [31]:31) καὶ ἐρμηνεύεται καινοδιαθηκικά.

ζ) Χρήση ὀρισμένων τελετουργικῶν εἰκόνων καὶ μεταφορῶν ἀπὸ τὰ κείμενα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ποὺ ἐφαρμόζονται τυπολογικὰ στὸν Χριστὸ καὶ στὴν ἐκκλησία. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ χρήση τῆς μετωνυμίας μετὰ τὸν βραχίονα τοῦ Κυρίου ποὺ δηλώνει τὴ δύναμή του.

η) Κοινὸ θεολογικὸ σκεπτικὸ ὡς πρὸς τὴν πίστη γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τῆς προσευχῆς εἶναι ἡ θέση ὅτι ὁ Θεὸς μένει πιστὸς στὴ διαθήκη του, ἔχει δεσμευθεῖ μετὰ τὸν λαὸ του γιὰ νὰ εἰσακούει τίς προσευχῆς του, καὶ ἡ δέσμευσή του γίνεται στὴν Καινὴ Διαθήκη ἰσχυρότερη μέσω τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ἡ πίστη αὐτὴ, ποὺ ἐκφράζεται ρητῶς στὴν Παλαιὰ Διαθήκη σὲ χωρία ὅπως Ἡσ. 29, Ἱερ. 31:29–34, Ἱεζ. 36:25–27 καὶ Ἰωήλ 2:28–32, ὑπονοεῖται σαφῶς στὴν Καινὴ Διαθήκη σὲ προσευχητικὲς συνάφειες (πρβλ. π.χ. Μάρκ. 6:41 καὶ 8:6, Λουκ. 1:67–79· 9:16· 22:15–20· Ἰωάνν. 4:19–26).

Χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῶν προσευχῶν τῆς Καινῆς Διαθήκης

Ὡστόσο, εἶναι σαφές ὅτι οἱ προσευχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης προσλαμβάνουν στὸν πυρῆνα τοὺς καινούργια στοιχεῖα, ποὺ μεταβάλλουν καὶ μεταμορφώνουν τόσο τὴ λεκτικὴ μορφή ὅσο καὶ τὸ θεολογικὸ περιεχόμενό τους. Συγκεκριμένα, παρατηροῦνται τὰ ἑξῆς:¹¹

¹¹ Τὰ γνωρίσματα ποὺ ἀπαριθμοῦνται ἔχουν ἐπισημανθεῖ σποράδην στὶς μελέτες ποὺ ἀφοροῦν στὴν Κυριακὴ προσευχή (βλ. σημ. 10), ἀλλὰ ἀπαντοῦν κατὰ περίπτωσιν καὶ στὶς περισσότερες μελέτες γιὰ

α) Ίδιαίτερα σημαντικό είναι ότι ὁ Ἰησοῦς διδάσκει στους μαθητές του τὴν προσευχή καὶ καθίσταται ὁ ἴδιος παράδειγμα προσευχομένου. Τὸ παράδειγμά του ἐγκαθιδρύει μία νέα σχέση ἀνθρώπου καὶ Θεοῦ καὶ ἡ Κυριακὴ προσευχὴ καθιερώνει ἕναν νέο τύπο προσευχῆς. Εἶναι ἡ σχέση τοῦ Υἱοῦ πρὸς τὸν Πατέρα καὶ εἶναι ὁ τύπος προσευχῆς τῶν παιδιῶν πρὸς τὸν Πατέρα τους τὸν ἐν οὐρανοῖς.

β) Τὸ πρόσωπο τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ σχέση τῶν πιστῶν μὲ αὐτὸν εἶναι ὁ λόγος τῆς προσευχῆς, δηλαδή τὸ γιατί ἀπευθύνονται στὸν Θεὸ καὶ τὸ τί ζητοῦν ἀπὸ τὸν Θεό. Προσεύχονται ὡς μέλη τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος ἔχει παρρησία νὰ ζητήσει καὶ νὰ λάβει ἀπὸ τὸν θρόνο τῆς χάριτος ἔλεος καὶ χάρη (Εβρ. 44 :16) γιὰ τοὺς ἀδελφούς του (Εβρ. 2:11.12.17).

γ) Μνημονεύονται θεμελιακὲς ἀφηγήσεις τῆς Καινῆς Διαθήκης ποὺ ἀναφέρονται σὲ σημαντικοὺς σταθμοὺς τῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ, ὅπως ἡ σύλληψή του, ἡ γέννησή του, ὁ θάνατος, ἡ ἀνάστασις καὶ ἡ ἀνάληψις. Αὐτὲς οἱ ἀφηγήσεις χρησιμοποιοῦνται ὡς ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῶν αἰτημάτων καὶ ἔχουν ἀποδεικτικὴ ἰσχύ.

δ) Ὁ σταυρὸς καὶ ἡ ἀνάστασις, τὸ πάθος καὶ ἡ δόξα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἀποτελοῦν κεντρικὰ σημεῖα, ποὺ ὀρίζουν τὸν ἄξονα τῆς καινοδιαθηκικῆς προσευχῆς.

ε) Ἐντονη προβάλλει, στὴν κορυφὴ -θὰ λέγαμε- αὐτοῦ τοῦ ἄξονα, ἡ ἐσχατολογικὴ προοπτικὴ τῆς προσευχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης. Στὸ τέλος ὅλων τῶν αἰτημάτων καὶ στὴν ἄκρη ὅλων τῶν προσδοκιῶν τοῦ ἐν Χριστῷ προσευχομένου ἀναμένεται καὶ καθορᾶται μία μελλοντικὴ θριαμβευτικὴ ἀπάντησις, ἡ ὁποία θὰ ἔλθει μὲ τὴν ἐπάνοδο τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ θὰ εἶναι ἡ ἀληθινὴ ἐκπλήρωσις ὅλων τῶν προσευχῶν. Μέχρι τότε, ἡ προσευχὴ καλλιεργεῖ τὴν πίστι καὶ στηρίζει τοὺς πιστοὺς στοὺς πειρασμοὺς καὶ στὶς δυσκολίες, ἀλλὰ χαρίζει καὶ τὴ δυνατότητα ὑπέρβασής τους, ὡς πρόγευσις τῶν ἐσχάτων.

Στὶς προσευχὲς τῆς Καινῆς Διαθήκης σημειώνονται, ἐξ ἄλλου, λεκτικὲς καὶ ἐκφραστικὲς διαφορὲς ἀπὸ τὶς προσευχὲς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης:

- ✚ Ἀξιοπρόσεκτη γενικὰ εἶναι ἡ χρῆσις ἐμπρόθετων ἐπιρρηματικῶν προσδιορισμῶν μὲ ἐν + δοτικὴ οὐσιαστικοῦ σὲ θέσις ἐπιρρημάτων: ἐν ἀγάπῃ (Ιουδ. 20), ἐν πίστει, ἐν χάριτι κ.λπ.

- ✚ Συχνὸς εἶναι ὁ σχηματισμὸς φράσεων μὲ ρῆμα σὲ προστακτικὴ, ποὺ ἀκολουθεῖται ἀπὸ προσωπικὴ ἀντωνυμία σὲ θέσις ἀντικειμένου καὶ

παρατίθενται ὡς συντακτικὰ παράλληλα μεταξύ τους: *βοήθησόν μοι* (Ματθ. 15:25· Μάρκ. 9:24), *βοήθησον ἡμῖν* (Μάρκ. 9:22· Πράξ. 16:9), *έλεησόν με* (Ματθ. 15:22· 17:15· Μάρκ. 10:48· Λουκ. 16:24· 18:38.39), *σῶσόν με* (Ματθ. 14:30· Ἰωάνν. 12:27), *σῶσον ἡμᾶς* (Ματθ. 8:25).

- ✚ Στα προσευχητικὰ κείμενα παρατηροῦνται πολύπτωτα καὶ ρυθμός. Οἱ ἐκφράσεις αὐτὲς προσδίδουν τελετουργικὸ ὕφος στὶς προσευχές.
- ✚ Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ φράση *διὰ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*, ἡ ὁποία δὲν παραλείπεται ποτὲ καὶ χρωματίζει ὅλη τὴν προσευχή (Ρωμ 1:8· 15:30· Β΄ Κορ. 10:1· Κολ. 3:17· Ἐβρ. 7:25·13:15· Α΄ Πέτρ. 2:5). Προβάλλει τὸν Χριστὸ ὡς κύριο παράγοντα τῆς πράξης ἀλλὰ καὶ τῆς ἐπιτυχίας τῆς προσευχῆς, ὡς μεσίτη Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων, ὡς ἀρχηγὸ τῆς κοινότητος, μέλος τῆς ὁποίας εἶναι ὁ ἢ οἱ προσευχόμενοι καὶ συνεπῶς ἐκεῖνον ποὺ προσδίδει τὴν ἐκκλησιαστικότητα ἀκόμη καὶ στὴν προσωπικὴ προσευχή. Τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ ἀποτελεῖ τὸ κύριο καὶ βασικὸ ἰδιάζον χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῶν προσευχῶν τῆς Καινῆς Διαθήκης ἔναντι τόσο τῶν ἰουδαϊκῶν ὅσο καὶ τῶν ἐθνικῶν προσευχῶν.¹²

Ἀντιπροσωπευτικὰ παραθέτω τὴν προσευχὴ τῆς πρώτης ἐκκλησίας πρὸς τὸν Κύριο γιὰ ἐνίσχυση τῶν πιστῶν στοὺς διωγμοὺς τῶν ἀρχόντων τῶν Ἰουδαίων.

Πράξ. 4 ²⁴οἱ δὲ ἀκούσαντες *ὁμοθυμαδὸν ἤραν φωνὴν πρὸς τὸν θεὸν καὶ εἶπαν· δέσποτα, σὺ ὁ ποιήσας τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν καὶ τὴν θάλασσαν καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτοῖς,* ²⁵ὁ τοῦ πατρὸς ἡμῶν διὰ πνεύματος ἁγίου στόματος *Δαυὶδ παιδός σου εἰπών·*

ἵνατί ἐφρύαζαν ἔθνη

καὶ λαοὶ ἐμελέτησαν κενά;

²⁶*παρέστησαν οἱ βασιλεῖς τῆς γῆς*

καὶ οἱ ἄρχοντες συνήχθησαν ἐπὶ τὸ αὐτὸ

κατὰ τοῦ κυρίου καὶ κατὰ τοῦ χριστοῦ αὐτοῦ. [Ψαλμ. 2:1-2]

²⁷*συνήχθησαν γὰρ ἐπ' ἀληθείας ἐν τῇ πόλει ταύτῃ ἐπὶ τὸν ἅγιον παῖδά σου Ἰησοῦν ὃν ἔχρισας, Ἡρώδης τε καὶ Πόντιος Πιλαῶτος σὺν ἔθνεσιν καὶ λαοῖς Ἰσραήλ,* ²⁸*ποιῆσαι ὅσα ἡ χεὶρ σου καὶ ἡ βουλή [σου] προώρισεν γενέσθαι.* ²⁹*καὶ τὰ νῦν, κύριε, ἔπιδε ἐπὶ τὰς ἀπειλάς αὐτῶν καὶ δὸς τοῖς δούλοις σου μετὰ παρρησίας πάσης λαλεῖν τὸν λόγον σου,*

¹² Βλ. τὴ σημαντικὴ συμβολὴ στὸ θέμα τοῦ Larry Hurtado, “The Place of Jesus in Earliest Christian Prayer and Its Import for Early Christian Identity,” ed. Reidar Hvalvik and Karl Olav Sandnes, *Early Christian Prayer and Identity Formation*, Mohr Siebeck, Töbingen, 2014, 35-56.

³⁰ *ἐν τῷ τῆν χειρά [σου] ἐκτείνειν σε εἰς ἴασιν καὶ σημεῖα καὶ τέρατα γίνεσθαι διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἁγίου παιδός σου Ἰησοῦ.*

Καὶ τὴν προσευχὴ τοῦ ἀποστόλου Παύλου στὴν πρὸς Ἐφεσίους Ἐπιστολή:
Ἐφ. 3 ¹⁴ *Τούτου χάριν κάμπτω τὰ γόνατά μου πρὸς τὸν πατέρα,* ¹⁵ *ἐξ οὗ πᾶσα πατριὰ ἐν οὐρανοῖς καὶ ἐπὶ γῆς ὀνομάζεται,* ¹⁶ *ἵνα δῶ ὑμῖν κατὰ τὸ πλοῦτος τῆς δόξης αὐτοῦ δυνάμει κραταιωθῆναι διὰ τοῦ πνεύματος αὐτοῦ εἰς τὸν ἔσω ἄνθρωπον,* ¹⁷ *κατοικῆσαι τὸν Χριστὸν διὰ τῆς πίστεως ἐν ταῖς καρδίαις ὑμῶν, ἐν ἀγάπῃ ἐρριζωμένοι καὶ τεθεμελιωμένοι,* ¹⁸ *ἵνα ἐξιχύσητε καταλαβέσθαι σὺν πᾶσιν τοῖς ἁγίοις τί τὸ πλάτος καὶ μῆκος καὶ ὕψος καὶ βάθος,* ¹⁹ *γινῶναι τε τὴν ὑπερβάλλουσαν τῆς γνώσεως ἀγάπην τοῦ Χριστοῦ, ἵνα πληρωθῆτε εἰς πᾶν τὸ πλήρωμα τοῦ θεοῦ.* ²⁰ *Τῷ δὲ δυναμένῳ ὑπὲρ πάντα ποιῆσαι ὑπερεκπερισσοῦ ὧν αἰτούμεθα ἢ νοοῦμεν κατὰ τὴν δύναμιν τὴν ἐνεργουμένην ἐν ἡμῖν,* ²¹ *αὐτῷ ἡ δόξα ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ εἰς πάσας τὰς γενεὰς τοῦ αἰῶνος τῶν αἰώνων, ἀμήν.*

Ἡ προσευχὴ, ὅπως ἔχει διαπιστωθεῖ, ἐνῶ διατυπώνει τὴ πίστη καὶ τὸ ἦθος τῶν προσευχομένων, συγχρόνως διαμορφώνει τὴν ταυτότητά τους.¹³ Στὴν Καινὴ Διαθήκη, ἡ προσευχὴ εἶναι λατρεία ἀλλὰ καὶ διδασκαλία, ὁμολογία πίστεως ἀλλὰ καὶ ἔκφραση βιώματος, τὰ ὁποῖα ὁμοῦ διαμορφώνουν μία κοινὴ αὐτοσυνειδησία στοὺς προσευχόμενους *ὁμοθυμαδὸν ἐπὶ τὸ αὐτό* (Πράξ. 2:1) καὶ *ἐν ἐνὶ στόματι* (Ρωμ. 15:6). Οἱ πιστοὶ συνειδητοποιοῦν ὅτι ἀνήκουν σὲ μία κοινότητα μὲ ιδιαίτερα χαρακτηριστικὰ, ποὺ τοὺς διακρίνουν καὶ τοὺς διαφοροποιοῦν ἀπὸ τὶς κοινότητες ἄλλων προσευχομένων. Ἡ αὐτοσυνειδησία τους δηλώνεται, ἐξ ἄλλου, στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο αὐτοπροσδιορίζουν τὴν προσευχὴ τους, χαρακτηρίζοντάς τὴν *πνευματικὴ λατρεία, λογικὴ θυσία, θυσία καθαρὰ, ἀναίμακτη λατρεία*. Μὲ αὐτοὺς τοὺς

¹³ Βλ. τὶς μελέτες ποὺ συμπεριλαμβάνονται στὸ Reidar Hvalvik and Karl Olav Sandnes (eds), *Early Christian Prayer and Identity Formation*, Mohr Siebeck, Tübingen 2014. Οἱ δύο ἐπιμελητὲς τοῦ τόμου, συνοψίζοντας, συμπεραίνουν (σελ. 380): «The studies presented in this volume suggest that, viewed from the role of prayer, Christian identity, albeit fragile and complex, was taking shape already in the first century. This focus on prayer suggests an early beginning of a formation process for Christian identity». Μὲ αὐτὸ τὸ συμπέρασμα, ὅπως σημειώνουν, παίρνουν θέση καὶ στὴν πρόσφατη συζήτηση περὶ «χωρισμοῦ τῶν δρόμων» ('parting the ways') διαφωνώντας μὲ ἐκείνους ποὺ σπρώχνουν τὴν ἀνάδυση τῆς χριστιανικῆς ταυτότητος πολὺ ἄργα, στὴν ἐποχὴ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἢ ἀκόμη καὶ τοῦ αὐτοκράτορα Θεοδοσίου Α΄.

χαρακτηρισμούς επαναπροσδιορίζουν τὸ ἰσχύον τελετουργικὸ λεξιλόγιο τῶν ἔθνικῶν καὶ ἰουδαϊκῶν τελετῶν καὶ σηματοδοτοῦν τὴ θρησκευτικὴ τους ἑτερότητα.

Ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς μορφῆς καὶ τοῦ περιεχομένου τῶν προσευχῶν τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης διαπιστώνουμε ἀσφαλῶς ὅτι προσευχητικὰ πρότυπα τῆς Καινῆς Διαθήκης εἶναι οἱ προσευχῆς τῶν δικαίων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Αὐτὸ ἔχει καταφανεῖ, ἐξ ἄλλου, καὶ ἀπὸ τὴν ἐκφορὰ διακεκριμένων προσευχῶν τῆς Καινῆς Διαθήκης, οἱ ὁποῖες ἔχουν εἰσαχθεῖ στὴ λατρεία τῆς Ἐκκλησίας καὶ οἱ ὁποῖες φέρουν ἔντονο ἰουδαϊκὸ ὕφος, ὅπως ἡ ὠδὴ τῆς Θεοτόκου Μαρίας. Ὡστόσο, ἡ συνεκτικὴ σχέση μεταξύ παλαιοδιαθηκικῶν καὶ καινοδιαθηκικῶν προσευχῶν δὲν καταλύει τὶς διαφορῆς τους, διότι εἶναι σαφές ὅτι ἡ καινοδιαθηκικὴ προσευχὴ ἀνταποκρίνεται σὲ μία νέα πνευματικὴ πραγματικότητα, ἀποτελεῖ καινὴ κτίση. Ὁ καινούργιος χαρακτήρας τῆς προσευχῆς στὴν Καινὴ Διαθήκη προέκυψε ἀπὸ καινούργιες πνευματικὲς ἐμπειρίες καὶ βιώματα, ἄγνωστα ἀκόμη στὸν κόσμον τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τὰ ὁποῖα ἐνήργησε ἡ χάρις τοῦ ἐπελθόντος Παρακλήτου δυνάμει τοῦ ἀνακαινιστικοῦ ἔργου τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ. Οἱ νέες αὐτὲς ἐμπειρίες τοῦ Πνεύματος, ποὺ λειτουργοῦσαν μέσα στὴν εὐχαριστιακὴ σύναξη τῶν πρώτων ἐκκλησιῶν καὶ βεβαιώνονταν μὲ τὴν ἐσωτερικὴ πληροφορία τῶν καρδιῶν τῶν πιστῶν, ἐνέπνευσαν νέες σχέσεις καὶ δημιούργησαν νέα νοήματα, τὰ ὁποῖα μὲ τὴ σειρά τους διαμόρφωσαν τὸν νέο τύπον τῆς καινοδιαθηκικῆς προσευχῆς.

Τὰ θεόπνευστα χαρακτηριστικὰ τῆς παλαιοδιαθηκικῆς προσευχῆς παρέμειναν πρότυπα καὶ διατηρήθηκαν στὸ νέο ἐρμηνευτικὸ πλαίσιο τῆς ἐκκλησίας. Ἀλλὰ αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἐρμηνευτικὴ ἀναπλασιώση ἐπέφερε μία συγκεκριμένη κατανόηση καὶ μία προσανατολισμένη χρῆση. Μέσα στο πλαίσιο Χριστὸς Κύριος καὶ μέσω τῆς ἐν Πνεύματι Ἁγίῳ λατρεύουσας αὐτὸν ἐκκλησιαστικῆς κοινότητας, ὅλα πλέον βιώνονται καὶ θεωροῦνται χριστολογικὰ καὶ ἐκκλησιολογικά. Ἐπὶ πλέον, οἱ μεσσιανικὲς ἐπαγγελίες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἐκπληρώνονται στὸ πρόσωπο τοῦ Παιδὸς τοῦ Κυρίου, τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, καὶ οἱ ἐσχατολογικὲς προσδοκίες συναρτῶνται μὲ τὴ δεύτερη ἔνδοξη παρουσία του. Ἐνανθρωπίζεται τὸ πρόσωπο τῆς λατρείας καὶ μετατοπίζεται τὸ πεδίο τῆς επαγγελίας.

Τὸ πνευματικὸ μας καθήκον, ὅπως ἀπορρέει ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἀρχῶν τῆς ἐν Χριστῷ προσευχῆς, ποὺ ἐξετάσαμε, ἀλλὰ καὶ συμφωνεῖ μὲ τὴν παράδοση τῆς

ἐκκλησίας μας καὶ τῶν ἁγίων πατέρων, ποὺ τὴν ἐκφράζουν, εἶναι νὰ διδάξουμε τὴν προσευχὴ μὲ τὶς ἐξῆς προοπτικές:

- ✓ Προσευχόμαστε μὲ τὴ συνείδηση ὅτι εἴμαστε μέλη τῆς ἐκκλησίας καὶ ἀνήκουμε στὴν κοινωνία τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.¹⁴ Αποτελοῦμε τὴ συνέχεια τοῦ Ἰσραὴλ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ βιώνουμε τὴν ἐκπλήρωση τῶν θείων ἀποκαλύψεων πρὸς αὐτόν, ὡς ὁ νέος Ἰσραὴλ τοῦ Θεοῦ.
- ✓ Κέντρο τῶν προσευχῶν μας εἶναι ἡ ευχαριστία, μὲ τὴν ὁποία πρέπει νὰ συνδέονται τὰ αἰτήματά μας (βλ. Φιλ. 4:6),¹⁵ καὶ σφραγίδα ἐγγύησης τῆς ἀθνητικότητος τῶν προσευχῶν μας εἶναι ἡ ἐπίκληση τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ.¹⁶
- ✓ Ἡ μελέτη τῶν Γραφῶν, τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης, καὶ ἡ θεολογία τους ἀποτελοῦν βασικό στοιχεῖο τῆς σύνθεσης καὶ τῆς σύνταξης τῶν προσευχῶν.¹⁷
- ✓ Οἱ προσευχές μας δὲν εἶναι θέμα μόνο χειλέων, ἀλλὰ κυρίως θέμα καρδίας, δὲν διαβάζονται οὔτε ἀπαγγέλλονται ἀπλῶς, ἀλλὰ «προσεύχονται», ἀπευθύνονται ἀπὸ τὰ βάθη τῆς ὑπαρξῆς μας πρὸς τὸν Κύριο μὲ ζωντανὴ τὴν πίστη ὅτι εἰσακούονται.¹⁸ Πρότυπο ἀποτελοῦν οἱ προσευχές τῶν δικαίων τῆς

¹⁴ Πρβλ. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Περὶ Προσευχῆς* (Sp.), PG 50, 781: «Ἀμήχανον ἀνθρώπῳ δυναθῆναι θεῖαν ἐνεγκεῖν ὁμιλίαν ἄνευ τῆς ἐνεργείας τοῦ Πνεύματος, ἀλλὰ δεῖ ταύτης παρουσίας καὶ συνεφαπτομένης τῶν ἁγίων ἀγώνων, οὕτως εἰσελθεῖν καὶ κάμψαι γόνατα καὶ δεηθῆναι καὶ προσεύξασθαι».

¹⁵ Πρβλ. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὴν Κυριακὴν προσευχὴν*, PG 44, 1124D: «Πολλῶν καὶ παντοδαπῶν ἀγαθῶν παρὰ τῆς θείας χάριτος ἡμῖν ὑπαρξάντων, ἔν τούτῳ πρὸς ἀντίδοσιν ὧν εἰλήφαμε ἔχομεν, τὸ διὰ προσευχῆς τε καὶ ευχαριστίας τὸν εὐεργέτην ἀμείβεσθαι.

¹⁶ Ὅθεν καὶ ἡ σημασία τῆς λεγόμενης μονολόγισης εὐχῆς "Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, Υἱέ τοῦ Θεοῦ, ἐλέησόν με", ποὺ καλλιέργησε ἡ νηπτικὴ καὶ ἀσκητικὴ παράδοση τῆς ἐκκλησίας.

¹⁷ Πρβλ. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Περὶ Προσευχῆς* (Sp.), PG 50, 781: «Ἰκανὰ μὲν οὖν καὶ τὰ ρηθέντα δεῖξαι τὴν ἰσχὴν τῆς ἁγίας προσευχῆς· βέλτιον δὲ ἴσως ἐπὶ τὰς θείας ἐλθόντα Γραφὰς ἐκ τῶν ἀποφάσεων τοῦ Χριστοῦ μαθεῖν τὸν πλοῦτον ὄν αἱ προσευχαὶ θησαυρίζουσι τοῖς βουλομένοις ἐν αὐταῖς πάντα τὸν βίον σχολάζειν».

¹⁸ Πρβλ. Μεγάλου Βασιλείου, *Εἰς τὴν μάρτυρα Ἰουλίτταν*, PG 31, 244: «Ὅτι χρὴ μὴ ἐν συλλαβαῖς ἡμᾶς τὴν προσευχὴν ἀποπληροῦν, ἀλλὰ προαιρέσει μᾶλλον ψυχῆς, καὶ πράξει ταῖς κατ' ἀρετὴν παντὶ τῷ βίῳ συμπαρεκτεινομέναις, τὴν δύναμιν πληροῦσθαι τῆς προσευχῆς».

Παλαιᾶς Διαθήκης, τοῦ πατριάρχῃ Ἀβραάμ, τῆς Ἄννας τῆς μητέρας τοῦ Σαμουήλ, τοῦ προφήτη Ἡλία.

- ✓ Ὑπάρχει στενὴ σχέσηη μεταξύ ἀτομικῆς καὶ συλλογικῆς προσευχῆς, προσευχῆς τοῦ ταμείου μας καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς σύναξης.¹⁹ Ἀμέλεια στή μία ἐπιφέρει κατάπτωση στήν ἄλλη.
- ✓ Τὰ ἀπώτερα ἀγαθὰ τῶν προσευχῶν μας ἐναπόκεινται στὰ ἔσχατα, ὅπου θὰ πραγματοποιηθοῦν οἱ βαθύτερες προσδοκίαι μας.²⁰ Αὐτὴ ἡ ἐσχατολογικὴ ὀπτικὴ διευρύνει τοὺς ὀρίζοντες τοῦ παρόντος καὶ ἐμψυχώνει τοὺς πιστοὺς μὲ τὴν ἐλπίδα τοῦ μέλλοντος αἰῶνος.–

¹⁹ Βλ. τὴν προτροπὴ τοῦ ἀποστόλου Παύλου γιὰ ἀδιάλειπτη προσευχή (Α΄ Θεσσ. 5:17), τὴν ὁποία συνιστοῦν ἔντονα καὶ οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας.

²⁰ Πρβλ. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὴν Κυριακὴν προσευχὴν*, PG 44, 1136AB: «Καὶ γὰρ ἂν εἶη τῶν ἀλογωτάτων, προσελθόντα τῷ Θεῷ ζητεῖν παρὰ τοῦ αἰδίου τὰ πρόσκαιρα, παρὰ τοῦ ἐπουρανίου τὰ ἐπίγεια, παρὰ τοῦ Ὑψίστου τὰ χαμαίζηλα, παρὰ τοῦ βασιλείαν οὐρανῶν δωρουμένου τὴν γῆϊνην ταύτην καὶ ταπεινὴν εὐκληρίαν, παρὰ τοῦ ἀναφαίρετα χαριζομένου, τὴν ἐν ὀλίγῳ τῶν ἀλλοτρίων χρήσιν, ὃν ἀναγκαῖα μὲν ἢ ἀφαίρεσις, πρόσκαιρος δὲ ἢ ἀπόλαυσις, ἐπικίνδυνος δὲ ἢ οἰκονομία».